

Романенко Оксана Вікторівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології та педагогіки факультету права і психології Національної академії внутрішніх справ

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ «АНТИЦИПАЦІЯ» В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Визначено типологізацію поняття «антиципація» в сучасній психологічній науці. Розглянуто синонімічні поняття, що належать до цієї категорії. Обґрунтовано напрями операціоналізації зазначеного поняття в дослідженні відносно рівнів психічного відображення. Окреслено шляхи реалізації системного підходу щодо вивчення психічної діяльності на основі аналізу ролі антиципації. Сформульовано перспективний напрям подальших досліджень стосовно з'ясування сутності системної структури свідомості.

Ключові слова: психічна діяльність; антиципація; типологізація поняття; рівні психічного відображення; системний підхід.

Одним із класичних постулатів раціоналістичної філософії є положення про здатність людини пізнавати навколишню дійсність шляхом систематичних досліджень, що відкриває можливості управління світом. Численні експерименти ґрунтуються на системному аналізі, який виконує функцію логічної організації та формалізації наукового змісту. Його реалізація у вітчизняній психологічній науці частіше полягає не в одновекторному, а в якомога більш повному врахуванні різноманітних складових предмета дослідження. Останніми роками в сучасній науці активізується інтерес до вивчення феноменів, що відіграють роль системоутворювальних факторів у

системі складних психологічних явищ. Тому нагальною є потреба в реалізації системного підходу до вивчення психічної діяльності на основі системоутворювального чинника – феномена антиципації, що є формою випереджального відображення дійсності, загальною та найголовнішою якістю психіки, виявляється у всіх видах діяльності та визначена науковцями як провідний критерій психічної активності людини (П. К. Анохін, М. О. Бернштейн, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, Є. М. Сурков, С. Л. Рубінштейн, О. О. Ухтомський та ін.).

Учені констатують універсальну та значущу роль антиципації в природі психічного. Вона пронизує всю проблематику психологічної науки, набуваючи різних форм під час вивчення психічних процесів, психічних станів і психічних якостей людини [1]. У сенсорній організації людини антиципація є своєрідною єдиною ланкою, що забезпечує переходи від відчуття до сприйняття, від сприйняття до уявлення, від уявлення до мислення [2].

Успішне оволодіння предметною діяльністю, вибір різною мірою обґрунтованих гіпотез у процесі розв'язання мисленневих завдань, віднайдення способу дії в ситуаціях управління власною навчальною та професійною діяльністю, соціально-перцептивне прогнозування в комунікативному процесі, особистісні вибори з усвідомленим пріоритетом певних моральних позицій, процеси прийняття рішень мають загальну якість реалізації суб'єктом інтелектуально-особистісних зусиль, що ґрунтуються на процесі антиципації. Масштабність і складність зазначених проблем у різних галузях психологічної науки зумовлюють необхідність проведення психологічних досліджень з урахуванням ролі системоутворювальних факторів.

У психології з позицій системності феномен антиципації розглядають як універсальну якість своєрідних систем. Вона слугує основою фундаментальних досліджень у галузі функціональних систем, фізіології активності, розроблення «мови мозку», вивчення психологічної сутності планування власної діяльності, цілепокладання та прийняття рішень.

Системне дослідження антиципації, як і будь-якого психологічного феномена, передбачає виконання низки

методологічних завдань, насамперед, уведення категоризації поняття, тобто його розгляду в системі інших категорій, а також типологізації, що передбачає визначення переліку понять, які належать до тієї самої категорії, а також опис відмінних особливостей понять цього типу.

Метою пропонованої увазі статті є вивчення типологізації поняття «антиципація» в сучасній психологічній науці.

Теоретичний аналіз природи психічної активності дає змогу розмежувати два смислових аспекти поняття антиципації: 1) здатність живого організму підготуватися до реакції на певну подію до її появи (на думку П. К. Анохіна, це здатність системи в тій чи іншій формі передбачити розвиток явищ і результатів дії), що зазвичай виражається в певній позі чи русі та забезпечується механізмом акцептора результатів дії; 2) здатність людини уявляти собі можливий результат дії до її здійснення, у тому числі вирішення мисленнєвого завдання (це визначення запровадив В. Вундт у XIX ст.).

Розгляд антиципації як образу майбутнього результату діяльності, що детермінує її процес, визначає провідну роль зв'язку передбачення зі змістом проблемної ситуації, що постає перед індивідом. У цьому разі на перший план виходить функціональний аспект, оскільки головною функцією антиципації є перетворення проблемної ситуації таким чином, щоб забезпечити пошук бажаного результату.

Одним із найскладніших і найважливіших питань у теорії антиципації є класифікація процесів антиципації та її ефектів. Б. Ф. Ломов, Є. М. Сурков ґрунтовно розглянули один із аспектів – рівні антиципації, зазначаючи, що цей вимір може слугувати одним, але не єдиним критерієм класифікації [1]. Учені зазначили, що серед інших критеріїв потребують подальших досліджень і систематизації результатів зміст антиципуючого відображення та порядок антиципації.

Багатовимірність процесів антиципації зумовлює розмаїття засад для їх класифікації та актуалізує проблему визначення змісту завдань, що спрямовують дію. Класифікація видів антиципації залежно від підстав представлена в табл. 1.

Таблиця 1

Класифікація видів антиципації

Підстави класифікації	Вид антиципації
Онтологічна ознака	Специфічний пізнавальний засіб; імовірнісний образ майбутнього результату діяльності
Видово-родове співвідношення	Родове поняття – антиципація; видове поняття – прогнозування (пошукове чи нормативне)
Зміст діяльності	Неспецифічна, специфічна
Рівень психічного відображення	Субсенсорна, сенсомоторна, перцептивна, уявлень, мовленнєво- мислительна, особистісна (соціально-перцептивна, життєтворча)
Форми існування	Реакції, дії, образи, плани, гіпотези, дедуктивні умовиводи
Спосіб формування та основи прогнозу	Побутова, професійна
Вольова регуляція	Довільна, недовільна
Ступінь усвідомлення процесу прогнозування	Свідома (рефлексивна), несвідома (інтуїтивна)
Ступінь передбачуваності	Імовірнісне прогнозування (на основі певної закономірності чергування стимулів); прогнозування в умовах невизначеності («гра з природою»)

Розглянемо види антиципації відповідно до критеріїв класифікації.

1. За *онтологічною ознакою* вчені розглядають антиципацію, по-перше, як специфічний пізнавальний засіб, що виявляється на всіх рівнях психічного відображення, а по-друге, як імовірнісний образ майбутнього результату діяльності, що детермінує власне процес діяльності. Це означає, що зазначене поняття можна розглядати в процесуальному аспекті, а також як кінцевий результат цього процесу.

Дослідження антиципації в процесуальному аспекті слугує підставою для її вивчення як психологічного механізму пізнавальної активності суб'єкта з притаманним йому переліком якостей: наявністю предметно-сміслового змісту (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн); просторово-часовою організацією (Б. Г. Ананьєв, В. П. Зінченко, М. К. Мамардашвілі), процесуальною формою існування (У. Джеймс, С. Л. Рубінштейн), безперервністю, недиз'юнктивністю (А. В. Брушлинський), відносною незалежністю від свідомого управління, що не означає обов'язкової відсутності управління, проте свідчить про його можливий неусвідомлений, автоматизований характер (Ю. М. Кулюткін, В. Ф. Спірідонов), спрямованістю на отримання певного продукту чи результату (У. Джеймс), залежністю стану сформованості цієї здатності від стадії онтогенезу, спадковості та змісту накопиченого досвіду (Я. О. Пономарьов).

2. Залежно від *видово-родового співвідношення*. Поняття антиципації є родовим відносно поняття прогнозування, що, відповідно, є видовим та означає процес виникнення ймовірного результату. У цьому понятті відображено як процесуальний характер, так і одномоментний характер виникнення прогнозу у вигляді інсайту, раптового усвідомлення. Використання термінів передбачає врахування певних принципових характеристик поняття: 1) з одного боку, прогнозування здійснює суб'єкт, тобто воно є актом свідомості; з іншого боку, не всі компоненти процесу можуть усвідомлюватися однаковою мірою, тобто йдеться про неусвідомлюваний компонент, пов'язаний з інтуїтивним рівнем; 2) прогнозування передбачає становлення такого «образу майбутнього», який здійснює регулятивну функцію поведінки та діяльності.

У працях Л. О. Регуш визначено сутність прогнозування на основі таких положень. По-перше, прогнозування постає як пізнавальна діяльність людини, основним продуктом якої є знання про майбутнє. По-друге, отримання цього знання можливе за певних умов: а) створення підстав прогнозування; їх перетворення та співвіднесення з конкретними даними щодо прогнозованого об'єкта (урахування поточної інформації, умов прояву закономірностей тощо); б) форма отримання знань про майбутнє (поняття, образ, передбачення, дедукція висловлювання тощо). По-третє, прогнозування визначено як пізнавальну прогностичну діяльність, результат якої має певну специфіку: відображення майбутнього з урахуванням імовірності його появи та різної часової перспективи. Залежно від мети побудови прогнозу визначають *пошукове* прогнозування, спрямоване на новий майбутній стан об'єкта, й *нормативне*, у якому прогнозований процес досягнення заданого кінцевого стану [3, с. 17–18].

3. Залежно від *змісту діяльності* виділяють неспецифічну (загальну) та специфічну (спеціальну) антиципації. Неспецифічна антиципація належить до загальних здібностей людини та має «наддіяльнісний характер», тобто виявляється у всіх видах діяльності – від найпростіших перцептивних дій до побудови життєвих планів. Специфічна антиципація пов'язана зі змістовим складом певної діяльності та характером розв'язуваних задач. Вона визначається залежно від домінуючої форми психічного відображення й відповідає їй певному рівню.

4. З огляду на *рівні психічного відображення*, виділяють такі види антиципації: субсенсорну, сенсомоторну, перцептивну, уявлену, мовленнєво-мислительну (вербально-логічну), особистісну. Ці рівні наявні в кожному з прогностичних процесів, взаємодіючи між собою в межах функціональної системи. Система рівнів має ієрархічну будову, що виявляється в ускладненні інтегративних процесів та появі якісно нових форм передбачення в онтогенезі. Вищу форму особистісної антиципації науковці визначають як прогностичну компетентність особистості.

5. Антиципація виявляється в різних *формах існування* – у вигляді реакцій, дій, образів, планів, гіпотез, дедуктивних умовиводів.

6. Залежно від *способу формування та основ прогнозу* визначають побутову й професійну антиципації. Побутова – виникає як результат адаптації та соціалізації індивіда; ґрунтується на

засвоєнні певних житейських стереотипів і традицій, індивідуального досвіду, спостережливості, опори на «народну мудрість». Побутова антиципація формується в дитини за принципом наслідування певної моделі поведінки, яку пропонує йому дорослий. Однак не завжди дитина отримує пояснення того, чому саме так потрібно діяти. До того ж, дорослі не розкривають перед нею механізмів власного прогнозування в тій чи іншій ситуації. Тому розпізнавання ситуацій, що потребують прогнозу, здійснюється на основі власного досвіду. Причому не кожна дитина виявляється до цього здатною, що може гальмувати її активність. Як зазначає з цього приводу О. І. Мороз, «Трансформація ставлення дитини до створеної для неї дорослим ситуації розвитку зумовлює появу низки новоутворень. Водночас принципово важливо, що позиція дорослого й дитини в таких ситуаціях є діаметрально протилежною: дорослий, з огляду на те, що саме він є «творцем» ситуації, прагне її зберегти, дитина ж, навпаки, намагається вийти за межі ситуації уже через те, що вона постійно розвивається» [4, с. 342].

Професійна прогностична компетентність наявна в структурі професійно значущих якостей представників різного роду професій та є предметом цілеспрямованого формування в системі професійної підготовки педагогів, психологів, медиків, учених, підприємців, співробітників спецслужб і правоохоронних органів, пілотів тощо.

7. Беручи до уваги *вольову регуляцію*, виокремлюють довільну та недовільну антиципацію. Довільна антиципація має статус діяльності, вона передбачає постановку прогностичного завдання, розроблення конкретних дій та операцій, що пов'язано з цілепокладанням, наявністю певної системи мотивів. Недовільна антиципація є елементарною формою випереджувального психічного відображення, що виявляється в процесах відчуття, сприймання, регуляції психомоторних актів, здійснення рухів.

8. Залежно від *ступеня усвідомлення процесу прогнозування* антиципація поділяється на свідому (рефлексивну) та несвідому. Усвідомленість у процесі антиципації зростає від субсенсорного до мовленнєво-мислительного рівнів. Критерій усвідомленості дає змогу розмежувати поняття прогнозування та передчуття. До прогнозування належать поняття наукового передбачення, імовірнісного прогнозування, прогнозування як пізнавальної

діяльності, мислення як прогнозування. На відміну від цих видів антиципації, передбаченню властиві неусвідомленість і недовільність.

Таким чином, термін «антиципація» є найбільш загальним поняттям, що містить у собі всі форми випереджувального відображення: передчуття, передбачення, пророцтво, прогнозування тощо.

У вітчизняній та зарубіжній психології інтерес дослідників неодноразово привертав феномен інтуїції як прояв антиципації на несвідомому рівні. У загальному вигляді визначення інтуїції свідчать про те, що вона є продуктом добре засвоєного й оперативного знання, вбудованого в несвідомі структури індивідуального досвіду. За визначенням С. Л. Рубінштейна, інтуїція є гіпотетичним розв'язанням проблеми, коли результат може бути передбачений, хоча шляхи, які до нього ведуть, ще невідомі [5]. У численних визначеннях інтуїцію розглянуто як аналітико-синтетичну діяльність (К. О. Абульханова-Славська, А. Б. Коваленко, Г. С. Костюк, В. О. Моляко) та акцентована на її неусвідомлюваному характері (В. А. Крутецький, А. А. Налчаджян, Я. О. Пономарьов).

Розкриттю природи інтуїції присвячено монографію відомого американського психолога Девіда Майерса. Автор систематизував прояви інтуїції в різних сферах життєдіяльності людини, визначив її безперечні переваги, що потребують подальших наукових обґрунтувань, а також хибні уявлення людей про цей феномен.

Так, доказами дієвості інтуїції Д. Майерс вважає такі явища: зір сліпих (реагування на зорові стимули в разі сліпоті); прозопагнозія (здатність людей з ушкодженням головного мозку реагувати на речі, які вони не здатні розпізнати на свідомому рівні); побутове сприймання (миттєва паралельна обробка й інтеграція складних інформаційних потоків); інтуїтивне оволодіння мовою та основами фізики на емпіричному рівні, що виявляється вже в ранньому дитинстві; правопівкульове мислення (люди з розщепленим мозком демонструють знання, які не здатні вербалізувати); імпліцитна пам'ять (оволодіння певними діями без відповідних знань); «тонкі зрізи» (виявлення якості на основі спостереження за поведінкою протягом лише декількох секунд); подвійна система атитюдів (наявність

установок як на інтуїтивному, так і на раціональному рівнях); соціальний та емоційний інтелект (інтуїтивне ноу-хау, що зумовлює сприйняття соціальних ситуацій та вираження відповідних емоцій); мудрість тіла (за потреби миттєвої реакції емоційні шляхи головного мозку відбуваються поза його корою, причому передчуття передують раціональному розумінню); креативність (спонтанна поява нових ідей); евристика (ментальні «короткі шляхи» та практичні правила).

Водночас існують певні когнітивні викривлення, що мають початком перебільшення ролі інтуїтивних передбачень: конструювання хибних спогадів; неправильне тлумачення роботи власного розуму, коли людина не розуміє, чому саме вона так чинить; помилкове тлумачення власних емоцій, коли погано передбачається їх інтенсивність і тривалість; хибні передбачення власної поведінки; неадекватні ретроспективні зсуви; надмірна самовпевненість; фундаментальна помилка атрибуції, коли поведінка інших пояснюється їх схильностями у разі недооцінки обставин ситуації; стійкість переконань і помилкові судження, коли переконання зберігаються після того, як дискредитовано їх підстави; нелогічність і неправильність швидких та економічних евристик; ефект ореолу, коли судження змінюються на протилежні залежно від способу подачі фрагмента інформації; захисні самооцінні судження; ілюзія кореляції, тобто інтуїтивне сприйняття зв'язку там, де він відсутній [6, с. 25–96].

9. Залежно від *ступеня передбачуваності*. Якщо ступінь передбачуваності є високим, можливим є встановлення причинових закономірностей, що перебувають у основі ймовірного прогнозування. Невизначеність ситуації передбачає обрання інтуїтивних механізмів вибору та характеризує прогнозування в умовах невизначеності. У разі недостатньої доступності інформації та високого ступеня невизначеності активність суб'єкта виявляється в порушенні ним меж певних заданих структур, що зумовлює пошук умов невизначеності, розрізнення ним об'єктивно та суб'єктивно необхідних орієнтирів і прийняття суб'єктивної невизначеності як фактора регуляції його інтелектуальних стратегій. Якщо окремі уявлення про майбутнє ґрунтуються на досить повній інформації і тому часто є достовірними, то ймовірніше

прогнозування – це передбачення майбутніх подій із відносним ступенем достовірності.

Отже, природа передбачення суперечлива: будь-яке передбачення ґрунтується на минулому досвіді суб'єкта тією мірою, наскільки він може зіставити це минуле з інформацією про поточний момент. Водночас виникає прогноз очікуваного результату, який може бути змінений на основі нових даних і подій у часовій перспективі. Завдяки циклічності в динаміці оновлення інформації, що стосується минулого, теперішнього й майбутнього, можливо передбачити перебіг подій. Будь-яке управління ґрунтується на передбаченні.

Розгортання внутрішньої реальності суб'єкта в ситуаціях невизначеності відбувається на основі дискримінаційного принципу: в результаті сенсорного наочіння суб'єкт сприймає тільки ту інформацію, що є значущою для його життєдіяльності. Така вибірковість запобігає сенсорному перевантаженню та має біологічний сенс. У процесі онтогенезу людина перестає реагувати на одні стимули на користь інших, більш важливих для неї. Але коли в ситуації невизначеності суб'єкт стикається з дефіцитом інформації, його сенсорні системи активізуються, намагаючись «пригадати» те, що вони розучилися робити. На рівні суб'єкта така внутрішня робота відбувається у формі рефлексії внутрішніх відчуттів.

Отже, типологізація поняття антиципації розкриває різноманітні форми включення цього феномена в усі сфери психічного життя людини. Їх широта та варіативність потребують чіткого окреслення параметрів дослідження відповідно до його цілей. У експериментальному дослідженні, що передбачає вивчення антиципації в структурі психічної діяльності, найбільш доцільним є розгляд антиципації за рівнями психічного відображення з визначенням найбільш значущих її проявів у життєдіяльності особистості та врахуванням взаємодії певних чинників: когнітивних і регулятивних механізмів, ступеня передбачуваності, стратегій прогностичної діяльності, смислових та соціально-психологічних установок. Перспективним напрямом подальших досліджень залишається визначення сутності психологічних систем шляхом розкриття ролі

системоутворювальних факторів, та на цій основі – опис системної структури свідомості, а також обґрунтування того, які переваги надає системний аналіз у межах певної пояснювальної схеми стосовно конкретної наукової теорії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ломов Б. Ф. Антиципация в структуре деятельности / Б. Ф. Ломов, Е. Н. Сурков. – М. : Наука, 1980. – 279 с.
 2. Ананьев Б. Г. Психология чувственного познания / Б. Г. Ананьев. – М. : АПН РСФСР, 1960. – 486 с.
 3. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: успехи в познании будущего / Л. А. Регуш. – СПб. : Речь, 2003. – 351 с.
 4. Мороз О. І. Особливості взаємин дітей з батьками на етапі переходу від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку / О. І. Мороз // Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / [за ред. С. Д. Максименка]. – 2010. – Вип. 16. – С. 341–349.
 5. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн ; отв. ред. Е. В. Шорохова. – [2-е изд.]. – М. : Педагогика, 1976. – 416 с.
 6. Майерс. Д. Интуиция / Д. Майерс. – СПб. : Питер, 2009. – 256 с.
-